

Mövzu 8. AZƏRBAYCANIN HÜQUQ SİSTEMİ

PLAN

Giriş

- 1. Azərbaycanın hüquq sisteminin formalaşması və inkişaf tarixi.**
- 2. Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələri və strukturu.**

Nəticə

ƏDƏBİYYAT:

- 1. “Müasir hüquq sistemləri”. Polis Akademiyası, Bakı-2014.**
- 2. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Polis Akademiyası – 2010.**
- 3. V.V. Lazerev «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» tərcümə. Bakı-2007.**
- 4. X.İsmayılov «Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi» Bakı-2006.**
- 5. M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Müasir dövlət və hüquq tarixi» Bakı 2003.**
- 6. A.Saidov «Sravnitelnoe pravovedenie», Moskva, 2000.**
- 7. A. Suxarev «Pravovie sistemi stran mira», Moskva. 2001.**
- 8. «Qanun» jurnalı, 2000 № 2, səh., 19.**
- 9. M.Məlikova, E. Nəbiyev, «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi», Bakı 2000.**

GİRİŞ

Azərbaycanın qədim quldarlıq dövlətlərində hüququn ən qədim və ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Dövlət hakimiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq qanun meydana çıxmışdır. İlk dövrlərdə qanunu hökmdar fərmanları, ağsaqqallar şurasının qərarları əvəz etmişlər.

Azərbaycanda hüquq sisteminin inkişaf mərhələləri:

1. İslamaqədərki dövr (eramızın VII əsrinə qədər);
2. İslam dövrü (VII-XVIII əsrlər);
3. Rus istilasası dövrü (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri);
4. ADR dövrü (1918-1920-ci illər);
5. Sovet hakimiyyəti dövrü (1920-1991-ci ilin I yarısı);
6. Müstəqil AR dövrü.

Parlamentin qanunvericilik bioqrafiyasına daxil olan respublikanın dövlət-hüquq həyatı üçün mühüm əhəmiyyətli qanunvericilik aktlarına bunları misal göstərmək olar: 11 avqust 1919-cu il tarixli “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında” Qanun 14 avqust 1919-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Kömrük Sərhəd Mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında” Qanun 29 sentyabr 1919-cu tarixli Rüşvətخورluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında Qanun 11 dekabr 1919-cu il tarixli “Azərbaycan hüdudlarından xaricə xammal aparılmasının şərtləri haqqında” Qanun 21 iyul 1919-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikası müəssisələr məclisinə seçkilər haqqında” Əsasnamə 7 avqust 1919-cu il tarixli “Azərbaycan Respublikasında şəhər dumaları üzvləri seçkilərini keçirilməsi haqqında” Qaydalar, 30 oktyabr 1919-cu il tarixli Mətbuat haqqında Nizamnamə və s.

SUAL 1. AZƏRBAYCANIN HÜQUQ SİSTEMİNİN FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ.

Azərbaycanda hüquq sisteminin inkişaf mərhələləri:

7. İslamaqədərki dövr (eramızın VII əsrinə qədər);
8. İslam dövrü (VII-XVIII əsrlər);
9. Rus istilasası dövrü (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri);
10. ADR dövrü (1918-1920-ci illər);
11. Sovet hakimiyyəti dövrü (1920-1991-ci ilin I yarısı);
12. Müstəqil AR dövrü.

Azərbaycanın hüquq sisteminin inkişafının xüsusiyyətləri:

1. İlk dünyagörüşünün mifoloji təsəvvürlərə əsaslanması;
2. Hüququn ilkin dövrlərdə adətlərə əsaslanması, primitiv və systemsiz olması;
3. İslam hüququnun yayılması, onunla bərabər dünyəvi qanunvericiliyin inkişafı;
4. Rusiyada aparılan islahatların Azərbaycana təsiri;
5. ADR dövründə Konstitusion qanunların qəbulu və hüququn sivil forma alması;
6. Sovetlərin dövründə hüququn sovet ideologiyasına xidmət etməsi;
7. Müasir dövrdə inteqrasiya nəticəsində hüququn demokratik, dünyəvi xarakter alması.

Azərbaycanın qədim quldarlıq dövlətlərində hüququn ən qədim və ilkin mənbəyi adət olmuşdur. Dövlət hakimiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, qanun meydana çıxmışdır. İlk dövrlərdə qanunu hökmdar fərmanları, ağsaqqallar şurasının qərarları əvəz etmişlər.

Qədim dövrlərdə hüququn yazılı əsas mənbəyi «Avesta» olmuşdur.

İlkin Avesta 21 naskdan (kitabdan) və 815 fəsildən ibarət olmuşdur. Həmin kitabların bizə qədər gəlib çatmamasını Makedoniyalı İsgəndərin hücumu nəticəsində baş verən dağıntılar və yanğınlarla əlaqələndirirlər. Əvvəlki Avestada 345.700 söz (qat) olması iddia edilir və onlardan yalnız 83.000 qat bizə qədər gəlib çatmışdır ki, bunlar da «Vendidad», «Yasna», «Vispered» adlanan kitablarda toplanmışdır. Bundan əlavə «Yəşt» adlanan hissə də bərpa edilmiş və digər qatlar da burada əks etdirilmişdir. Sonralar Avestaya edilmiş əlavələr «Kiçik Avesta» adını almışdır. Avesta öz məzmununa görə, o zamankı ictimai quruluşun, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrindəki hüquq institutlarının öyrənilməsinin əvəzsiz mənbəyidir. Zərdüştiliyin ən yüksək əxlaqi prinsipi müqəddəs qanuna, ədalətli qaydada təbə olmaqdır.

Avesta dövlət quruluşunun ən yaxşı forması kimi monarxiyanı qeyd edir. Onun qatlarında qanunların icra edilməsinin ciddiliyi, sosial ədalətin gözlənilməsinin zəruriliyi, bərabər və təmiz əmək, ailə və nikah, cinayət və cəzanın növləri barədə bir çox məlumatlar verilir.

Vendidad Avestanın ən mühüm hissəsi olub, məzdekilik təlimindən və qanunlar külliyyatından ibarətdir. Bu külliyyat Ahura Məzda və Zərdüşt arasında dialoq formasında şərh edilmişdir.

Erkən orta əsrlər dövründə mövcud olmuş hüquqi abidələr içərisində «Matikan», başqa sözlə desək «Min məhkəmə qərarları kitabı» ən mühüm hüquqi mənbələrdən biri hesab edilir.

Matikan müxtəlif hüquqi məsələlər üzrə təxminən minə yaxın məhkəmə qərarlarını özündə cəmləşdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, o sistemləşdirilmiş bir toplu şəklində tərtib edilməmişdir. Bu hüquqi abidənin tərtibatçısı, yəqin ki, ən vacib və maraqlı hallarla bağlı ölkənin görkəmli hüquqşünaslarının rəyini öyrənmiş və onların cavablarını burada əks etdirmişdi. Matikanın məzmunundan aydın olur ki, həmin dövrdə məhkəmə hakimi hüquqşünaslıqla bağlı olan məsələləri dərinlən bilməli idi.

«Qanunnamə»nin maddələrinin mövzusu ailə münasibətləri, nikahın formaları, işlərin vəziyyəti, bağışlamanın şərtləri və rəsmiləşdirilməsi, tapşırıq müqaviləsi, məhkəmə icraatının təşkili və s. kimi məsələləri əhatə edir. Matikan normaları içərisində şəxslərin hüququ barədə məlumat verilir.

Burada fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmasının əsasları haqqında danışılır. Qeyd edilir ki, hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə tam mənada vətəndaş

və (dini) icmanın yetkinlik yaşına çatmış və başqa bir şəxsin patriarxal və qəyyumluq hakimiyyəti altında olmayan hər hansı bir üzvü malik ola bilər.

Atropatənadan fərqli olaraq, Albaniyada xristianlıq yayıldıqdan sonra, bu dinin əsaslarına söykənən mənbələr də meydana çıxmağa başlayır. Albaniya ərazisində ən mühüm yazılı hüquq mənbələrindən biri də Aquen kanonları idi. Bu yazılı hüquqi abidə Aquen adlanan yerdə – V əsrdə Alban padşahı III Vaçaqan tərəfindən çağırılmış Aquen məclisinin (yığıncağın keçirilmə vaxtı 13 Martın günü 487/488-ci il yanvarın 26-na düşür) kanonik qərarlarından («kilsə qaydası») ibarətdir.

Aquen kanonlarını şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar:

- 1) Ruhanilərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən kanonlar.
- 2) Ruhanilərlə əyanlar arasındakı münasibətləri tənzim edən kanonlar.
- 3) Ruhanilərlə sadə camaat arasındakı qarşılıqlı münasibətləri nizamlayan kanonlar.
- 4) Sırf hüquqi xarakterə malik olan kanonlar.

Şəriət və müsəlman hüququnun əsas dörd mənbəyi aşağıdakılardır:

Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsindən sonra bura da islam dini və onun əsasında formalaşan islam hüququ geniş yayıldı.

1) **Quran**; 2) **Sünnə** (Məhəmmədin kəlamları və hərəkətləri); 3) **Qiyas** (bənzətmə) və 4) **İcma** (görməli hüquqsünaşların və ilahiyyatçıların müştərək rəyi). **Fitva** (ali ruhani şəxslərin yuridik qərarları), **Adətlər** (ürf – ərəblərin və islama etiqad bəsləyən başqa xalqların adət və ənənələri) və **Qanun** (əmr edilən doğru yol) müsəlman hüququnun inkişafında müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişdir. 5) İslam ənənələrinə görə şəriətin əsas mənbələri Quran və Sünnədir. Bütün digər mənbələr bunlara zidd olmamalıdır. Şəriətin xristian hüququndan və digər qanunvericilik sistemlərindən fərqləndirən prinsipal cəhəti ondan ibarətdir ki, digər hüquq sistemləri uzun əsrlər boyu qüvvədə olsa da, onlarla yanaşı mövcud olmuş dünyəvi hüquq normalarını heç vaxt bütövlüklə əvəz etməmişlər. Halbuki müsəlman dünyası, o cümlədən Azərbaycan islam dini yaranandan XIX əsrin axırlarınadək şəriətdən başqa heç bir digər qanunvericilik sistemi tanımamışdır.

Monqollar Çingiz xanın yaratdığı dövlətdə birləşənə qədər tayfa adətləri (yasa) əsasında ictimai münasibətləri tənzimləmişdir. Məhz Çingiz xanın göstərişi ilə 1206-cı ildə monqol qanun və adətlərinin külliyatı “Böyük Yasa”da sistemləşdirilmişdir. “Böyük Yasa” bütün monqolların qurultayında, 1206-cı ildə təsdiq edilmişdir. Çingiz xan yasanın yalnız müəyyən hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Yasa monqollar islamı qəbul etdikdən sonra da qüvvədə olmuşdur.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra xüsusi məhkəmə orqanları ağır cinayət işləri üzrə məhkəmələr yaradılmasına başlandı. Mülki işlər və xırda cinayətlər üzrə işləri xeyli müddət dini məhkəmələr aparırdı. Şəriət məhkəmələrinə yalnız boşanma və vərəsəlik işlərinə baxılması həvalə edilirdi. Şəriət məhkəmələri hökmləri yerli adətlər və şəriət normaları əsasında çıxarırdı.

Qafqaz inzibati idarəsinin xüsusi aktı ilə məhkəmənin tərkibi və fəaliyyət dairəsi müəyyən edilmişdi. Məhkəmənin sədri əyalət komendantı idi və onun tərkibinə yerli imtiyazlı təbəqələrdən olan iki nəfər bəy və iki nəfər şəhərli daxil edilirdi. Məhkəmələrin tərkibi hər il Qafqaz baş idarəsi tərəfindən təsdiq edilirdi. Şəhər məhkəmələri inzibati orqanlar kimi də fəaliyyət göstərirdi. Kiçik əhəmiyyətli cinayət və mülki işlərlə yanaşı, şəhər məhkəmələrinə şəhər smetasının tutulması, şəhər və zemstvo mükəlləfiyyətlərinin müəyyən edilməsi, qəyyumlar və himayəçilərin təyin edilməsi, qoşunlar üçün mənzillərin ayrılması və s. də həvalə edilirdi.

1831-ci ildə Qafqaz inzibati idarəsinin təqdimatı ilə Rusiya Dövlət Şurası «Məhkəmə və cəzalar haqqında, keçmiş tatar distansiyası, Yelizavetpol dairəsi, müsəlman əyalətləri ilə bağlı xalqları sakinlərinin cinayətləri və xətaları barədə Qaydaları» təsdiq etmişdir. Qaydalar müxtəlif kateqoriyalı cinayətləri və xətaları müəyyən edirdi. Cinayət xətalарına fırıldaqçılar, sərxoşluq, ictimai qaydaların pozulması, həmçinin 5 rubl məbləğinə qədər olan oğurluqlar aid edilirdi. Cinayət xətaları etmiş şəxsləri mühakimə etmək səlahiyyəti bəylərə, ağalara və məliklərə həvalə

edilirdi. Xırda cinayətlərə oğurluq, 5 rubldan 100 rubla qədər gümüş pul məbləğində olan fırıldaqçılar, qarət etmək daxil edilirdi. Belə cinayətlər sübut edildikdən sonra, qubernatorun və ya dairə-hərbi rəisinin təsdiqi ilə 100 qamçı cəzası verilir və oğurlanmış əşya sahibinə qaytarılırdı. Əgər oğurlanmış əşyanı geri qaytarmaq mümkün olmasaydı, əvəzi pulla ödənilirdi.

Komendant idarəçilik sistemi çar imperiyasının yerlərdəki hakimlərinin mövqelərinin möhkəmləndirilməsində ümidlərini tam doğrultmadı. Komendantların yerlərdəki özbaşınalığı təkcə geniş xalq kütlələrinin deyil, bəylərin də narazılığına səbəb olmuşdu.

Zaqafqaziyanın idarə olunmasına dair keçirilən inzibati islahatlara görə onun ərazisində quberniya, qəza və nahiyələr yaradılırdı. Qəzalar öz növbəsində köhnə mahalların sərhədlərinə uyğun olan nahiyələrə bölünürdü. Bütövlükdə Zaqafqaziyada 72, Azərbaycanda 32 nahiyə yaradılmışdır.

Quberniya idarə sisteminə mülki qubernator, qubernator idarəsi, xəzinə palatası, dövlət əmlak palatası, ictimai himayə prikazı və zadəgan deputat yığıncağı, quruculuq komissiyası, zemstvo mükəlləfiyyət komitəsi, statistika və peyvənd komitəsi daxil idi. Qubernator imperatorunun fərmanı ilə təyin edilir və birbaşa Qafqazın baş idarəsi rəhbərinə tabe edilirdi. O, quberniya ərazisinə daxil olan bütün dövlət orqanlarına, silki və ictimai təşkilatlara nəzarət edirdi.

Kaspi vilayətinin dövlət orqanlarına isə vilayət rəisi, vilayət idarəsi, xəzinə palatası və dövlət əmlakı palatası daxil idi. Zemstvo mükəlləfiyyət və peyvənd komitəsi də vilayət idarə orqanlarına aid edilirdi. Dövlət idarələri ümumrusiya imperiya qanunları əsasında idarə edilirdi.

Kaspi vilayətində qəza idarə orqanları yaradılır ki, onun tərkibinə qəza rəisi və köməkçisi, qəza xəzinəsi, sahə iclasçıları və şəhər polisi daxil edilmişdi. Qəza rəisi qəzada ali nəzarət funksiyasını yerinə yetirirdi. Onun vəzifəsinə aşağıdakılar daxil idi:

- şəhər polisində nəzarət;
- xəzinə əmlakının qeydiyyatına alınması;
- vergi qalıqlarının yığılması;
- polis və sahə rəislərinin işlərini təftiş etmək;
- ticarət və tədarük işlərinə nəzarət etmək.

Qəza rəisi şəhər və zemstvo mükəlləfiyyətlərini bölüşdürür, yuxarı hakimiyyət orqanları üçün müxtəlif sənədlər hazırlayır və onları təsdiqə göndərirdi. Qəza rəisi olmadıqda, onun vəzifəsini köməkçisi həyata keçirirdi.

Zaqafqaziya diyarının şəhərləri əhalisinin sayından asılı olaraq 4 dərəcəyə ayrılırdı:

- çoxsaylı;
- ortasaylı;
- azsaylı;
- qəza mərkəzindən çıxmış şəhərlər.

Azərbaycan şəhərlərində hər hansı bir özünüidarə orqanı yaradılmamışdır. Şəhər təsərrüfatı əvvəlki kimi polis orqanlarının nəzarəti altında idi. Orta saylı şəhərlərdə polis funksiyasını qalabəyi, xüsusi pristav və deputatlar, azsaylı şəhərlərdə isə qalabəyi, məhəllə nəzarətçiləri və deputatlar, Salyanda sahə iclasçıları və məhəllə nəzarətçiləri, Zaqatalada isə qəza rəisi və polis komissarları yerinə yetirirdilər.

1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatına əsasən, qəza məhkəmələri, həmçinin quberniya və vilayət, cinayət və mülki məhkəmə palataları yaradıldı. Qəza məhkəmələri bütün qəzalarda yaradıldı. Onların tərkibinə hakimlər, hakimiyyət orqanlarını təmsil edən iclasçılar və vergi ödəyən silkin nümayəndəsi daxil edilirdi.

1840-cı il islahatından sonra cinayət işlərinə hərbi məhkəmələrdə deyil, ümummülki məhkəmələrdə baxılırdı. Bununla belə, islahatın əsas ideyasını təşkil edən məhkəmə orqanlarının inzibati hakimiyyətdən ayrılması prinsipi həyata keçirilmirdi. Məhkəmə səlahiyyətlərinin bəzi hissəsini inzibati orqanlar mənimsəyirdilər. Belə ki, sahə rəisi və ya qalabəyi birinci və ikinci dəfə edilmiş 10 rubla qədərki oğurluq və fırıldaqçılıq işlərini araşdırmaq, 5 rubl gümüş pul məbləğindəki iddiaya baxıb hökm çıxarmaq hüququna malik idilər. Qəza rəisi isə 100 rubla qədər

olan mübahisələri və xırda cinayət işlərini, o cümlədən, birinci və ikinci dəfə edilmiş 10 rubldan 25 rubla qədər gümüş pul məbləğindəki oğurluq və fırıldaqçılıq işlərini araşdırıb, bədən cəzası tətbiq edə bilirdi.

1840-cı il 10 aprel qanunu məhkəmə iddialarının reqlamentləşdirilməsi qaydalarını müəyyən edirdi. Məhkəmə hökmlərindən şikayət edilən birinci instansiya qəza məhkəməsi, ikincisi quberniya və ya vilayət cinayət və mülki işləri palatası və ən ali məhkəmə instansiyası Senat departamenti idi. Qanun şəriət məhkəmələrinə də mühüm yer ayırırdı. Belə ki, ailə və nikah, vərəsəlik üzrə əmlakın bölünməsi haqqında, o cümlədən valideynlərlə övladlar arasındakı mübahisələrə dini məhkəmələrdə baxılırdı.

XIX əsrin 40-cı illərində idarəetmə sistemində keçirilən islahat. 1842-ci ildə Zaqafqaziyanın idarə sistemində dəyişiklik edilir, Qafqaz işləri üzrə ümumimperiya orqanı – imperator dəftərxanasının 6-cı şöbəsi və Xüsusi Komitə yaradılır. Komitəyə hərbi nazir başçılıq edirdi. Onun tərkibinə Dövlət Şurasının Qanunvericilik Departamentinin sədri, maliyyə, dövlət əmlak, daxili işlər, ədliyyə nazirləri və imperator dəftərxanasının 6-cı şöbəsinin baş rəisi daxil idi. Nazirlər və idarələr Xüsusi Komitə vasitəsilə bütün məsələlər üzrə «Əlahəzrət icazəsi» almaqdan ötrü öz təkliflərini verə bilirdilər. İmperator dəftərxanasında toplanmış və həmin məsələlər üçün qanunvericilik aktlarının verilməsini nəzərdə tutan işlər çarın göstərişi ilə Dövlət Şurasının müzakirəsinə çıxarılırdı.

Qafqazın dağlı xalqları ilə müharibəni tezliklə başa çatdırmaq, inzibati idarəçiliyi gücləndirmək məqsədilə çar hökuməti Qafqazda Rusiyanın inzibati idarəsini gücləndirmək qərarına gəlir və 1844-cü ildə Qafqaz canişini vəzifəsini təsis edir. Əvvəllər mövcud olmuş Qafqazın Baş hakimi vəzifəsi isə ləğv edilir.

Canışın mülki və hərbi hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmişdi. O, birbaşa çara tabe idi. Qafqazın əvvəlki Baş hakimindən fərqli olaraq, ayrı-ayrı nazirliklərin səlahiyyətlərində olan işlər indi tamamilə yeni canışının ixtiyarına verilirdi. Mərkəzi hakimiyyət orqanlarına canışının səlahiyyətlərinə qarışmaq qadağan edilirdi və ona birbaşa çarın özünə müraciət etmək hüququ verilirdi.

Qafqaz canışininə məmurların vəzifəyə təyin edilməsi və ya kənarlaşdırılmasında tam səlahiyyət verilmişdi. Quberniya və vilayət prokurorları da ona tabe edilmişdi. Onlar Ədliyyə Nazirliyinə deyil, birbaşa canışinə hesabat verirdilər.

1846-cı ilin yanvar ayının 6-da Qafqaz canışininin hüquqları barədə xüsusi qaydalar təsdiq edilir. Xüsusi qaydalara uyğun olaraq mühüm əhəmiyyətli işlər üçün canışın birbaşa çara müraciət edirdi. Digər hallarda o, 1845-ci ilin fevralında yaradılmış Zaqafqaziya diyarı və Qafqaz vilayəti üzrə qanun layihələrini hazırlayan Qafqaz Komitəsinin sədrinə müraciət etmək hüququna malik idi. Bununla əlaqədar olaraq, ümumimperiya orqanının Qafqaz işləri üzrə 6-cı dəftərxanası ləğv olunur.

Azərbaycanda 1870-ci və 1892-ci illər şəhər islahatları. Təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsindən sonra sənaye, nəqliyyat və ticarətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq şəhərlər sürətlə inkişaf etmiş, əhalinin sayı çoxalmışdı. Əhalinin artması ilə şəhər büdcəsi də artmışdı.

Şəhər əsasnaməsi 1870-ci ilin iyun ayının 16-da təsdiq edilir. Əvvəlcə islahat Rusiyanın daxili quberniya şəhərlərinə şamil olunmuşdur. Çar hökuməti onun Zaqafqaziyada həyata keçirilməsinə maneçilik törədirdi. Qafqaz canışininin sorgusuna cavab olaraq Bakı şəhəri qubernatoru Kolyubyakin sübut etməyə çalışırdı ki, islahatın tətbiq edilməsi vaxtı mümkün qədər uzadılmalıdır, çünki yerli əhali kifayət qədər inkişaf etməmişdir.

Canışın şəhər əsasnaməsinin tətbiq edilməsinin vaxtını daha əlverişli bir şəraitdə aparılmasını təklif edirdi. Qafqaz inzibati idarəsinin canışininin təklifi nəzərə alınır və 1874-cü il 28 oktyabr fərmanı ilə şəhər islahatının keçirilməsi vaxtı və ardıcılığı ona həvalə edilir.

1870-ci il şəhər islahatı yalnız 8 il keçdikdən sonra Bakıda tətbiq edilir. Şəhər özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətləri yerli təsərrüfat məsələləri ilə məhdudlaşdı. Belə ki, vergi və rüsumların toplanması, küçələrdə qayda-qanunun yaradılması, meydan və körpülərin

salınması, bazarların təşkil edilməsi, yanğından təhlükəsizliyin qorunması və s. digər işlər ona həvalə edilirdi. Əslində isə, təsərrüfat işlərindəki müstəqillikdən özünüidarə orqanları istifadə edə bilmirdilər. Belə ki, onlar istədikləri kimi vergiləri müəyyən edə və toplanan vəsaitdən istifadə etmək hüququndan məhrum edilirdilər.

Şəhər duması tamamilə yerli polisdən asılı idi. Şəhər təsərrüfatı ilə bağlı bütün məsələlər polis idarələri ilə razılaşdırıldıqdan sonra icra edilirdi.

1870-ci il şəhər əsasnaməsinə uyğun olaraq müəyyən edilmiş əmlak senzi və vergi rüsumu ödəyən şəxslərin seçki hüququ tanınırdı. Bu hüquqa əsasən seçki siyahısı hazırlanırdı. Birinci dərəcəyə ən yüksək vergi ödəyən sahibkarları, ikinci dərəcəyə iri vergi ödəyənləri və nəhayət, sonuncu yerə xırda tacirlər və məmurlar daxil edilmişdi. Bütün seçicilər də üç dərəcəyə ayrılaraq, hər biri vergi rüsumlarını ödəyənlərin üçdə bir hissəsinə uyğunlaşdırılırdı. Birinci dərəcə bir neçə və ya on nəfər, ikinci dərəcə 100 nəfər orta, üçüncü dərəcə isə 100 nəfər xırda vergi ödəyənləri birləşdirirdi. Hər bir dərəcə xüsusi seçici yığınağı təşkil etməklə, üçdə bir qlasını seçirdi. Bu sistem bir qrup varlı şəxslərə, 100 və 1000 nəfər xırda tacir, sənətkar və ev sahibləri kimi eyni sayda qlasını seçmək imkanı verirdi. Belə ki, 1877-ci il 6-7 dekabrında ilk Bakı şəhər dumasına birinci dərəcədən olan 10 nəfər, ikinci dərəcədən olan 155 nəfər və üçüncü dərəcədən olan 3234 nəfər seçicilərin hər biri 24 nəfər qlasını seçmişdi.

Şəhər əsasnaməsi oturaqlıq senzi müəyyən edirdi. Belə ki, zavod və fabrik fəhlələri, müəllimlər və həkimlər, xırda qulluqçular və sənətkarlar evlərinin olmamasına görə və vergi ödəmədikləri üçün seçkilərə buraxılmırdılar. Qadınlar, 25 yaşa çatmamış kişilər seçki hüququndan məhrum edilirdi. Seçki hüququnun müxtəlif formalarda məhdudlaşdırılması şəhər əhalisinin yalnız 2-3 faizinin qlasını seçkilərində iştirakına imkan verirdi.

Çar hökuməti seçkilərdə iri vergi ödəyən sənayeçilərin və tacirlərin iştirakını təmin etməklə yanaşı, milli bərabərsizliyi də möhkəmləndirirdi. Duma xristianların nümayəndəsinin qlasnılarının yarısından çox ola bilməməsini nəzərdə tutsa da, 1877-ci il Bakı dumasına seçkilərdə 2900 nəfər yerli əhali «başqa dindən» olduğundan, 499 xristian seçdiyi sayda dumaya qlasını seçmişdi.

Şəhər əsasnaməsinə uyğun olaraq, səslərin əksəriyyətini toplayan şəxs deputat seçilirdi. Əgər qanunda nəzərdə tutulmuş saydan az deputat seçilirdisə, yerdə qalan boş yerlərə nisbi səs çoxluğu ilə seçkilər keçirilirdi. Qlasnıların ümumi sayı 30 nəfərdən 72 nəfərə qədər müəyyən edilirdi. 300 nəfər seçicisi olan şəhərlərdə 30 nəfər qlasını seçilirdi. Göstərilən saydan çox olan şəhərlərdə hər bir 150 nəfərə daha 6 qlasını əlavə edilirdi, bir şərtlə ki, qlasnıların ümumi sayı 72 nəfərdən çox olmamalı idi. Müstəsna hal kimi Moskva və Peterburq şəhərləri üçün müvafiq olaraq 180 və 240 qlasını üçün yer ayrılmışdı.

Şəhər Dumasının qlasnıları seçiciləri qarşısında heç bir məsuliyyət daşımırdılar. Əsasnamənin 40-cı maddəsində deyilirdi ki, seçicilər qlasnılara heç bir «təlimat» vermək hüququna malik deyillər. Qlasnıların əksəriyyəti yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyətinə etinasız münasibət bəsləyirdilər.

Şəhər Dumasının icraedici orqanına şəhər başçısı və onun rəhbərlik etdiyi idarə daxil idi. Şəhər başçısının, idarə üzvlərinin və katibliyin seçilməsi iki mərhələdə aparılırdı. Birinci mərhələdə namizədlərin irəli sürülməsi, ikincidə isə konkret şəxslərin seçilməsi prosesi icra olunurdu. Dumanın tərkibi qubernator tərəfindən təsdiq edilməli idi. Boş qalmış vəzifələrə qubernator və ya daxili işlər naziri tərəfindən təyinatlar aparılırdı.

Şəhər başçısının təyin edilməsi çox vaxt dumadan kənarında, nüfuzlu yerli burjuaziya və inzibati orqanların rəhbərlərinin gizli danışıqı nəticəsində həll edilirdi.

Şəhər başçısı dumanın iclaslarında özünü hakimi-mütləq kimi aparırdı. Belə ki, onun təklifi ilə gündəlikdən istənilən məsələ çıxarıla və ya gündəliyə daxil edilə bilirdi. Gündəliyə daxil edilmiş məsələlərin səsverməsi və onun təklifi müəyyən iradlarla ya qəbul edilə və ya səsvermə tamamilə dayandırıla bilirdi.

Göstərilən çatışmamazlıqlarla yanaşı, 1870-ci il Şəhər əsasnaməsi müəyyən mənada mütərəqqi akt olmaqla, şəhərlərdə kapitalist münasibətlərinin inkişafına kömək edirdi. Şəhər təsərrüfatının inkişafında şəhər islahatı mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edirdi.

1892-ci il Şəhər əsasnaməsi qubernatorun şəhərin ictimai özünüidarə orqanlarının işlərinə müdaxiləsini, o cümlədən inzibati cəza tətbiq etmək, vəzifədən kənarlaşdırmaq da daxil olmaqla, hüquqlarını qanuniləşdirirdi. Şəhər dumasına nəzarət indi yalnız qanunçuluq nöqtəyi-nəzərindən deyil, şəhər dumasının və başçısının hərəkətlərinin məqsədəuyğun olub-olmaması baxımından həyata keçirilirdi. Quberniya idarəsi şəhər dumasının istənilən qərarının və özünüidarə orqanlarının sərəncamlarını qanunçuluq baxımından müzakirə etmək hüququ əldə edirdi. Hətta şəhər əmlakı və kapitalının istifadə olunması, daşınar əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və s. bu kimi aktlar qubernatorun təsdiqindən sonra qanuni qüvvəyə minirdi.

Yeni 1892-ci il Şəhər əsasnaməsi digər qəzalardakı böyük şəhərlərə də şamil edilirdi. Əvvəlki, 1870-ci il şəhər islahatı müxtəlif bəhanələrlə həmin şəhərlərə tətbiq olunmamışdır. Hətta şəhər özünüidarə orqanlarının yeni islahata uyğun olaraq məhdudlaşdırılmış hüquqlarının tətbiq edilməsi belə yaradılırdı.

Sadələşdirilmiş şəhər özünüidarə orqanları Şəhər dumalarından onunla fərqlənir ki, 10-20 qlaslı şəhərin səlahiyyətli nümayəndələrinin 12-15 nəfərinin iştirakı ilə təşkilat Məclisi yaradırdı. Şəhərin icraedici orqanı isə şəhər idarəsi və şəhər başçısı ilə birlikdə şəhər ağsaqqalı və onun iki köməkçisindən ibarət idi. Ağsaqqal və onun köməkçiləri müəyyən miqdar əmlak senzi ödəməli idilər. Şəhər dumalarına nisbətən şəhər ictimai orqanları çox məhdud idi. Belə ki, bu orqanların şəhər planının dəyişdirilməsi və yerinə yetirilməsi kimi vacib olan qərarlar vermək səlahiyyətləri belə mövcud olmamışdır.

1892-ci il Şəhər əsasnaməsi seçicilərin sayını tamamilə məhdudlaşdırırdı. Seçki hüququ yalnız hakimiyyət strukturunda təmsil olunanlara, xeyriyyəçi, tədris və elm sahəsi ilə məşğul olan şəxslərə verilirdi. Həmin seçicilərin daşınmaz əmlakı 300-dən 3000 rubla qədər qiymətləndirilməli idi.

1892-ci il Şəhər əsasnaməsi 1870-ci il Şəhər əsasnaməsinə nisbətən milli qeyri-bərabərliyi daha da qanuniləşdirdi və yerli xalqların hüquqlarının pozulmasını daha da artırdı. Belə ki, Bakı dumasında xristian olmayan qlaslıların sayı bütün deputatların üçdə bir hissəsini təşkil edirdi. 1893 və 1897-ci illər Duma seçkilərində də bu qaydadan istifadə edilmişdir. Yalnız 1900-cü il dekabrın 14-də Şəhər əsasnaməsinin 44-cü maddəsində dəyişiklik edilərək, müsəlman deputatlarının say nisbəti dumada yenə də 50 faizə qədər artırılmışdır.

1892-ci il Şəhər əsasnaməsi seçicilərin əmlak dərəcələrinə bölünməsi qaydasını ləğv etdi. Seçki günü seçicilərin yığınağı çağırılırdı. Yığınaq səlahiyyətli olmaqla, orada istənilən sayda seçici iştirak edə bilərdi və onların sayı seçiləcək qlaslıların səsindən mütləq çox olmalı idi. Namizədlər ən azı beş nəfər tərəfindən irəli sürülməli və namizəd özü şəxsən razılığını bildirməli, həmçinin istənilən şəxsin seçkidə öz namizədliyini irəli sürmək səlahiyyətinə malik olmaqla iştirak etməsini bildirmək hüququna malik idi. Səsvermə hər bir namizəd üçün ayrılmış qutuya şarların atılması ilə başlayırdı. Seçki qutusu iki hissəyə bölünürdü.

Əksislahatlar. «Dövlət qaydalarını və ictimai sabitliyi saxlamaq tədbirləri haqqında» 1881-ci il Əsasnaməsi 1881-ci ildə çar II Aleksandrın öldürülməsi ilə dövləti əlavə mühafizə tədbirlərinin görülməsinə vadar etdi. 1881-ci il «Dövlət qaydalarını və ictimai sabitliyi saxlamaq tədbirləri haqqında» Əsasnamə jandarmlar korpusunun özbaşınalığının artmasına səbəb oldu. Əsasnaməyə uyğun olaraq imperiyanın istənilən ərazisində gücləndirilmiş və ya fəvqəladə mühafizə vəziyyəti elan edilə bilərdi. Əsasnamə daxili işlər nazirinə və general-qubernatora geniş səlahiyyət verirdi. Fəvqəladə mühafizə vəziyyətinə görə yerli inzibati orqanların və fərdi şəxslərin, digər hakimiyyət orqanlarının ona həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsində məsuliyyətləri daha da artırdı. Xüsusi gücləndirilmiş mühafizə elan edilmiş yerlərdə general-qubernator, qubernator və şəhər rəislərinə yerinə yetirilməsi məcburi olan qərar vermək səlahiyyəti, məhkəməsiz cərimə etmək, bütün növ yığınaqları qadağan etmək, ticarət və sənaye

müəssisələrini bağlamaq, ayrı-ayrı şəxsləri sürgün etmək, hərbi məhkəmələrə baxılmaq üçün müxtəlif işlər təklif etmək və s. hüquqlar verilirdi.

Fövqəladə mühafizə vəziyyəti elan edildikdə, inzibati orqanların səlahiyyəti daha da genişləndirilirdi. İnzibati orqanlara istədikləri məmurları xidmətdən kənarlaşdırmaq və tədris müəssisələrini bağlamaq hüququ verilirdi. Fövqəladə mühafizə repressiya tədbirlərini daha da gücləndirmək hüququ verir və işlər inzibati orqanlara və ya hərbi tribunallara təqdim edilirdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanda ilk demokratik dövlət yaradıldı. ADR sivil və demokratik dövlətin bütün elementlərini özündə əks etdirirdi. Qanunların qəbulu parlamentin səlahiyyətinə aid edilmişdi.

Azərbaycan parlamenti öz fəaliyyətində hakimiyyətlər bölgüsü, çoxpartiyalılıq, fikir müxtəlifliyi, aşkarlıq, öz dövlətinin milli və siyasi hüquqlarının, onun müstəqilliyinin müdafiəsi, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət və onun real təmini kimi demokratik prinsiplərə söykənmişdir. Bütün bu prinsiplər isə sözdə və qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarında sadəcə bəyan edilməmiş (halbuki bu özü də həmin dövr üçün çox mütərəqqi bir hal idi), həmin qanunvericilik aktlarının bütün normalarına hopmuş, həmçinin real əməli addımlarda özünü göstərmişdir.

Bu prinsipləri ADR Parlamenti ilk növbədə öz fəaliyyətini nizama salan aktlarda təsbit etmiş, onların real təmini mexanizmini yarada bilmişdir. Fəaliyyətini tam hüquqi əsaslarla aparmış parlament bu sahədə bir sıra normativ aktlar qəbul etmişdir.

1919-cu il martın 17-də qəbul edilən “Azərbaycan parlamentinin Təlimatı” parlamentin rəqlamenti, nizamnaməsi rolunu oynayır. Müfəssəlliyi ilə fərqlənən və hətta bir sıra məsələlərin tənzimlənməsinə görə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinə uyğun olan 200 maddədən ibarət “Təlimat” Parlamentin və onun orqanlarının fəaliyyət qaydasını müəyyən edirdi. Təlimatda Parlamentin açılması, rəhbər vəzifələrə seçkilər keçirilməsi, gündəlikdə duran işlərə baxılması və səsvermə qaydaları, ali qanunverici orqan komissiyalarının təşkili və iş qaydası, Parlamentin Rəyasət heyətinin tərkibi və səlahiyyətləri, millət vəkillərinin hüquqi vəziyyətləri və s. məsələlər nizama salınırdı.

Parlamentdə baxılacaq işlərin ilkin işlənilib hazırlanmasını onun tərəfindən təşkil olunan komissiyalar həyata keçirilirdi. Eyni növ qanun layihələrinin (ayrıca qanunvericilik sahəsində) işlənilib hazırlanması və eyni növlü məsələlərin ilkin baxılması üçün daimi komissiyalar, ayrı-ayrı qanun layihələrinin və məsələlərin baxılmağa hazırlanması üçün müvəqqəti komissiyalar təşkil olunurdu. Parlamentin ilk iclasında təşkil edilən mandat, rəqlament, təsərrüfat komissiyaları və sonrakı dövrdə təşkil edilən maliyyə-büdcə, redaksiya, qanunvericilik təklifləri, sorğu komissiyaları daimi, hərbi, fəhlə, aqrar, ölkənin məhsuldar qüvvələrindən istifadə üzrə və Müəssisələr Məclisinin çağırılması üzrə komissiyalar isə müvəqqəti komissiyalar idi. Hər bir daimi komissiya üzvlərinin sayı Parlamentin qərarı ilə müəyyən edilirdi. Daimi komissiyaların tərkibi hər il sessiyanın başlanğıcında yenidən seçilirdi və onlar öz səlahiyyətlərini yeni tərkib seçilənədək saxlayırdılar.

Parlament 1919-cu il 25 fevral tarixli iclasında Müsavat Partiyasının təklifi əsasında komissiyaların təşkilinin demokratik qaydasının müəyyən etmişdir. Həmin qaydaya görə, komissiyalara üzvlərinin sayı 10 nəfərdən az olan fraksiyalardan bir nümayəndə, üzvlərinin sayı 10 nəfərdən artıq fraksiyalardan isə hər 10 nəfərə bir nümayəndə (həm də bu zaman 5 nəfərdən artıq qalıq da bir nümayəndə hüququ verirdi) daxil olurdu.

Parlamentin fəaliyyətinə dair cari məsələləri həll etmək üçün Parlamentin Rəyasət heyəti təşkil edilirdi. Rəyasət heyəti sədr, müavini və kabinetlərdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərirdi. Rəyasət heyəti parlamentdə iclasların gedişini izləyir və buna müvafiq olaraq iclasların gündəliyini parlamentin təsdiqinə təqdim edir, parlament üzvlərinin məzuniyyəti və icaslarda iştirak etməmələri, parlamentin dəftərxanası qulluqçularının işə qəbulu işdən azad edilməsi ilə bağlı məsələləri həll edirdi. Rəyasət heyəti parlamentin sədri tərəfindən çağırılırdı.

Parlamentdə Rəyasət heyəti ilə yanaşı, parlament fraksiyalarının sədrlərindən ibarət tərkibdə Senyoren Konvent adlı məşvərətçi orqan da yaradılmışdı. O, siyasi partiyalar arasında razılıq əldə etmək məqsədilə təsis edilmişdi. Parlamentdəki siyasi mənərəyə də öz təsirini göstərən iqtidar-müxalifət münasibətlərindəki hazırkı siyasi qarşıdurma şəraitində belə bir orqanın yaradılması məqsədemüvafiq olardı.

AXC Parlamenti öz fəaliyyətində çoxpartiyalılığı əməli iş prinsipinə çevirə bilmişdir. Belə ki, ali qanunverici orqanda 11 fraksiya və qrup demokratik şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, çoxpartiyalılığın nümunəvi strukturu əsasında fəaliyyət göstərən hökumətin ömrünü qısaltdan amillərdən biri də bəlkə onun ifrat demokratliyi olmuşdur. Milli tərkibin müxtəlifliyi parlamentin sonralar zəiflənməsində yəqin ki, az rol oynamamışdır. Azərbaycan milli istiqlaliyyəti və onun qorunub möhkəmləndirilməsi milli-demokratik prinsiplərə yüksək humanist səviyyədə riayət etməklə həyata keçirilmişdir.

AXC ali qanunvericilik orqanı, hər şeydən, əvvəl, qanunvericilik səlahiyyətləri həyata keçirirdi. Bundan əlavə, onun səlahiyyətlərinə hökumətin və mərkəzi dövlət orqanlarının formalaşdırılması, onların səlahiyyətləri dairəsinin müəyyən edilməsi, ali dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin təsdiqi və xərclənməsi, Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı müqavilələrin təsdiqi məsələləri daxil idi.

Azərbaycan Respublikasının Parlamenti respublikanın daxili həyatını demokratikləşməyə imkan verən bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin Parlamentinin 26 dekabr 1918-ci il tarixli iclasında söylədiyi müddəa-əsl demokrat üçün yalnız bütün insanlara münasibətdə ümumi olan mövcud olmalıdır-müddəası AXC parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətindən bir xətlə keçir.

Parlamentin qanunvericilik bioqrafiyasına daxil olan respublikanın dövlət-hüquq həyatı üçün mühüm əhəmiyyətli qanunvericilik aktlarına bunları misal göstərmək olar: 11 avqust 1919-cu il tarixli "Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında" Qanun 14 avqust 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Kömrük Sərhəd Mühafizəsinin təsis edilməsi haqqında" Qanun 29 sentyabr 1919-cu il tarixli Rüşvətxorluğa görə cəzanın gücləndirilməsi haqqında Qanun 11 dekabr 1919-cu il tarixli "Azərbaycan hüdudlarından xaricə xammal aparılmasının şərtləri haqqında" Qanun 21 iyul 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikası müəssisələr məclisinə seçkilər haqqında" Əsasnamə 7 avqust 1919-cu il tarixli "Azərbaycan Respublikasında şəhər dumaları üzvləri seçkilərini keçirilməsi haqqında" Qaydalar, 30 oktyabr 1919-cu il tarixli Mətbuat haqqında Nizamnamə və s.

AXC parlamentinin qanunvericilik fəaliyyətini qiymətləndirmək baxımından onun qəbul etdiyi mətbuat haqqında nizamnamənin əsas müddələrinin nəzərdən keçirmək, elə hesab edirik ki, kifayət verir. Bu akt mətbuat azadlığını təsbit etməklə mətbuat üzərinə inzibati cəzalar qoyulması imkanı istisna edir və mətbuata qarşı cinayət təqibinin normal məhkəmə qaydasını qanuniləşdirirdi. Nizamnaməyə görə, mətbəələr, litoqrafiyalar, metalqrafiyalar və naxış basma, çap etmə üçün bu cür digər müəssisələr açılmasına, çap əsirlərinin mətbəədən buraxılmasına və satışına, dram əsrlərinin açıq tamaşaya qoyulmasına, eləcə də oxu üçün kabinetlər açılmasına hakimiyyət orqanlarının heç bir icazəsi tələb olunmurdu. Mətbuat işinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirmək üçün hökumətin İşlər idarəsi nəzdində mətbuat işləri üzrə baş müvəkkil vəzifəsi təsis edilirdi. Dövri işlər üçün habelə mətbəələr açılması üçün belə məqsədi olan şəxsin öz niyyəti barədə mətbuat işləri üzrə baş müvəkkilin adına ərizə təqdim etməsi kifayət idi.

Nizamnaməyə əsasən, çap məhsulu üzərində senzura ləğv edilirdi. Mətbuat orqanı yalnız məhkəmə qaydasında, qanunlara dəqiq əsaslanmağa və yalnız qüvvədə olan cinayət qanunları ilə nəzərdə tutulan cinayətlər törədildiyi zaman məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi.

Nizamnamə ilə bunun dəqiq mexanizmi müəyyən edilirdi. Azərbaycandakı vəziyyət haqqında Moskvada məlumat verən N.Nərimanov mətbuat haqqında nizamnamənin mətbuat azadlığı haqqında ingilis nümunəli qanun adlandırılmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, 1919-cu ildə Azərbaycanda müxtəlif dillərdə 89 adda qəzet və jurnal çıxırdı.

ADR Parlamentinin fəaliyyətində ən diqqətəlayiq cəhətlərdən biri də budur ki, onun qəbul etdiyi qanunların icrası həmişə diqqət mərkəzində olmuş və onların müddəalarına ciddi əməl olunmuşdur. Məsələn, 1919-cu il 25 yanvar tarixli doqquzuncu iclasında qəbul edilmiş məqsədi hakimiyyətlər bölgüsünün tətbiqi, daha dəqiqi isə qanunverici hakimiyyətin icraedici hakimiyyətdən ayrılması olan deputat vəzifələri ilə dövlət qulluğunun bir araya sığmaması haqqında qanuna müvafiq olaraq, parlamentin üzvü S.M.Qəniyev Xalq Maarifi Nazirliyi üzrə vəzifəsindən istefa vermiş və parlament üzvlüyündə qalmış, xüsusi-təftiş istintaq komissiyasının üzvü B.Rzayev isə parlamentin tərkibinə daxil olması ilə əlaqədar olaraq, vəzifəsindən azad edilmişdir.

Laqeyidlik pis xəstəlikdir. Xüsusilə də millət vəkili adını daşıyan və çiyinlərində millətin gələcəyinə görə məsuliyyət kimi ağır bir yük aparmalı olan şəxslər bu xəstəliyə tutulduqda, daha ağır nəticələrə aparıb çıxarır. Xalq üçün taleyüklü məsələləri həll etməli olan şəxslərin biganəliyinə qarşı mübarizənin də ən parlaq nümunəsini Azərbaycan Parlamenti vermişdir. O özünün 16 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında «Laqeyd deputatlar haqqında» qanun qəbul etmişdir. Parlamentin normal fəaliyyətini təmin etməyə yönəlmiş bu qanuna əsasən, parlamentin açılışı gündən, yəni 1918-ci il dekabrın 7-dən ay yarım müddətdə parlamentin işində iştirak etməyən və özü haqda və iştirak etməməsinin səbəbləri haqqında məlumat verməyən deputatlar parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Sonrakı dövrdə isə 2 həftə ərzində parlamentin işində iştirak etməyən və bu barədə parlamentin Rəyasət Heyətinə məlumat verməyən deputatlar parlamentdən çıxmış hesab olunmalı idilər. Bu qaydada parlamentdən çıxmış deputatların yerinə başqaları, deputatın partiya siyahısı üzrə, yaxud təşkilat tərəfindən seçilməsindən asılı olaraq, müvafiq partiya və ya təşkilat tərəfindən seçilirdi. Məhz bu qanun əsas götürülərək, Parlamentin 1919-cu il 9 iyun tarixli iclasının qərarına əsasən, Zəngəzur qəzasından deputat Cəlil bəy Sultanov səbəblərini göstərmədən 2 həftədən artıq iclaslara gəlmədiyi üçün parlament üzvlüyündən azad edilmişdir.

Bu gün xalqımızın demokratiyaya guya hələ layiq olmadığını söyləyənlər də tapılır. Azərbaycanda 1918-1920-ci illər demokratik dövlət quruculuğu, xüsusilə də Azərbaycan parlamentinin formalaşdırılması və fəaliyyəti təcrübəsi bunun əksini sübut edir.

Azərbaycan SSR-də hüququn əsas mənbələrinə fəhlə, kəndli, əsgər və matros deputatları sovetlərinin qurultaylarının qərarları, həmçinin Xalq Komissarları Sovetinin dekretləri, qərarları və qətnamələri daxil idi. Qanunverici və icraedici orqanların normativ aktları hüquq normalarına daxil olmaqla hüquqyaratma əhəmiyyəti kəsb edirdi. Normativ aktlar arasında əsas yeri qanun və hökumətin normativ sərəncamları tuturdu. Qanunlar əhəmiyyətinə görə iki növə ayrılır:

1. əsas və ya konstitusiyə əhəmiyyətli qanunlar;
2. cari və ya adi qanunlar.

Əsas qanuna Azərbaycan SSR Konstitusiyası, ZSFSR-in Konstitusiyası, SSRİ Konstitusiyası və Naxçıvan MSSR Konstitusiyası aid edilirdi. Azərbaycan SSR qanunvericiliyinin hüquqi bazası olan Konstitusiyə fəhlə, kəndli, əsgər və matros sovetləri qurultayı tərəfindən təsdiq olunurdu. Adi qanunlar isə Azərbaycan SSR MİK və ya MİK Rəyasət Heyəti tərəfindən iqtisadi, ictimai və dövlət quruculuğunun ayrı-ayrı məsələləri üzrə qəbul edilirdi.

Sovet hüququnun mənbələrindən olan, hökumətin kollegial qaydada qəbul etdiyi ümumi xarakterli qərar və sərəncamlar əsasən dövlət idarəçiliyi məsələlərini nizamlayırdı. Yerli dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının normativ aktları da hüquq mənbəyinə daxil edilir. Yerli sovetlərin və onların icra komitələrinin qərarları normativ akt hesab olunurdu. Həmkarlar ittifaqlarının, kooperativ təşkilatlarının və digər ictimai birliklərin hökumət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış normativ aktlarını da hüququn mənbələrinə daxil etmək olar.

SSRİ təşkil edildikdən sonra, mərkəzi hökumət qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi prosesini sürətləndirərək, İttifaq miqyasında və müttəfiq respublikalar üçün hüquqi mənbə olan qanunvericilik sistemi yaratdı.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin mülki hüquq sahəsində keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri inqilab Komitəsinin 5 may 1920-ci il dekreti ilə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi olmuşdur. İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 27 may dekreti ilə Azərbaycanın neft sənayesi xalqın ümumi sərvəti elan edilirdi. Mayın 19-da Xalq Daxili İşlər komissarlığının əmrilə respublikada vətəndaşlıq vəziyyəti aktları qeydiyyatı alınır.

Hərbi kommunizm siyasətindən imtina edilməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan İnqilab Komitəsi «Bütün növ ərzaq üzərində inhisarın ləğv edilməsi barədə» dekret verdi. Əmtə mübadiləsinə nəzərdə tutan hərbi kommunizm əhali tərəfindən bütün ərzağın hökmən təhvil verilməsi prinsipini müəyyən edirdi.

Mülki qanunvericilikdə kустar sənaye və kooperasiyaya xüsusi diqqət verilir. Azərbaycan SSR XKS 1921-ci il iyunun 27-də «Kooperasiya tələbatı haqqında», sentyabrın 18-də «Kустar sənaye və sənaye kooperasiyası haqqında hakimiyyət orqanlarına istiqamətverici göstəriş», 1922-ci il martın 10-da «Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında», aprelin 20-də «Kənd təsərrüfatı kooperativləri və onların ittifaqının qeydiyyatı alınması haqqında» mülki aktları qəbul etdi.

Yeni iqtisadi siyasətə keçid öhdəlik hüququnun tətbiq edilməsi dairəsini genişləndirdi. Öhdəlik müqavilələrindən alqı-satqı müqaviləsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycan SSR MİK Mülki Məcəlləni təsdiq edərək, onun dərc olunduğu gündən qüvvəyə mindiyini elan etdi. Mülki Məcəllə haqqında MİK-in qərarında göstərilirdi ki, 1920-ci il aprelin 28-dən Mülki Məcəllənin qüvvəyə mindiyi tarixə qədərki dövrdə mövcud olmuş mülki münasibətlərdəki mübahisələr hadisənin baş verdiyi vaxtda qüvvədə olan qanunvericiliklə tənzim edilir.

Azərbaycan SSR Mülki Məcəlləsi əvvəlki dövrlər üçün yalnız sovet dövlətinin mənafeyinə cavab verdikdə tətbiq edilirdi. Mülki Məcəllə bütün Azərbaycan SSR ərazisində qüvvədə idi. Mülki Məcəllə 524 maddədən ibarət olmaqla, onlardan yalnız 83-ü şərhə verilirdi.

Kənd təsərrüfatında kooperasiyanın inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı olan Azərbaycan SSR MİK və Xalq Komissarları Soveti kənd əməkçilərini sosializm quruculuğuna cəlb etmək üçün 13 sentyabr 1924-cü ildə «Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında» birgə qərar qəbul etdi.

Qanunvericilik aktlarında təsərrüfatlar arasında müqavilə əlaqələrinin formaları, müqavilələrin konkret məzmunu, şərtləri, tədarük olunan məhsulların keyfiyyətinə əməl edilməsi xüsusilə qeyd edilirdi. Şərtləri yerinə yetirməmiş tərəf üçün müəyyən sanksiyalar tətbiq olunurdu.

İttifaqın səlahiyyətinə daxil olan kredit sistemini təkmilləşdirmək üçün SSRİ MİK və XKS 1930-cu il yanvarın 30-da «Kredit islahatı haqqında» qərar qəbul edir. Kredit islahatına qədər kommersion kredit vermə sistemi mövcud idi. 1930-cu il kredit islahatı kommersion kreditini ləğv edirdi. Kommersion krediti bank tərəfindən verilən birbaşa kreditlərlə əvəz edilirdi. Bütün pul hesablamalarını bir təsərrüfat hesabından başqasının hesabına köçürmək yolu ilə bankın vasitəsilə aparmaq zəruri idi.

1920-ci il mayın 22-də Azərbaycan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının əmri ilə doğum, ölüm, nikahın bağlanması, adın, soyadın dəyişdirilməsi faktının qeydiyyatı İnqilab Komitələri yanında fəaliyyət göstərən VVAQ şöbələrinə həvalə edilirdi. Mayın 25-də «Notariat haqqında» Dekret qəbul edilir.

1920-ci il iyulun 20-də Azərbaycan SSR-in Ədliyyə Komissarlığı «Mülki nikah, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyəti aktı kitabları haqqında» dekret hazırladı. Dekretdə nikah yaşı qafqazlı qadınlar üçün 14 il, digər qadınlar üçün isə 16, kişilər üçün 18 il müəyyən edilirdi.

1920-ci il avqustun 27-də Daxili İşlər Komissarlığı tərəfindən «Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı» idarələri üçün Təlimat hazırlandı. Təlimatda nikah, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyəti aktı kitabları haqqında sənədin əsas müddələrinin izahı verilirdi.

Keçmişlə mübarizə aparan sovet hakimiyyəti Azərbaycan SSR MİK-in 10 iyun 1923-cü il III sessiyasında Cinayət Məcəlləsinin 96-cı maddəsində dəyişiklik etmək barədə qərar qəbul etdi. Ailəni möhkəmlətmək, çoxarvadlıqla mübarizədə qadınların hüququnu müdafiə etmək məqsədilə

Azərbaycan MİK 1925-ci il 26 dekabr qərarı ilə müəyyən edirdi ki, boşanmadan ikinci nikaha, hətta şəriət qaydası ilə bağlanmış kəbinə görə günahkar olanlar 5 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilir.

1928-ci il mayın 29-da Azərbaycan SSR MİK-in 5-ci çağırış III sessiyasında nikah, ailə, qəyyumluq və vətəndaş vəziyyəti aktları haqqında yeni Məcəllə təsdiq edildi və 1928-ci il iyulun 15-dən qüvvəyə mindi. Azərbaycan SSR-in 1928-ci il Ailə-Nikah Məcəlləsi ilə 1923-cü il Mülki Məcəlləsi arasında əlaqəlilik və ardıcılıq mövcud idi.

1928-ci il Məcəlləsinə övladlığa götürmə ilə bağlı maddələr ilk dəfə olaraq daxil edilmişdi. Valideynlik qayğısından məhrum olunmuş uşaqların tərbiyə olunmasında, həddi-buluğa çatmamış uşaqların mənafeyini qorumaqda övladlığa götürmə çox əhəmiyyətli idi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti orqanları yaradıldıqdan sonra əmək hüququnun sosialistcəsinə qurulması haqqında ilk dekretlərdən biri də Azərbaycan SSR Xalq Əmək Komissarlığı tərəfindən 1920-ci il mayın 4-də verilmişdir. Dekretə görə, fəhlə və qulluqçuların iş qəbul edilməsi müstəsna olaraq əmək birjaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün milliləşdirilmiş, xüsusi idarə və müəssisələrə göstərilən dekretə ciddi əməl etmək tövsiyə edilirdi. Həmin qaydaları pozan şəxslərin çox ciddi məsuliyyətə cəlb ediləcəkləri bildirilirdi. Əmək birjalarında işsizlərin uçotu, ixtisasları və ixtisas dərəcələri müəyyən edilərək Əmək komissarlığına təqdim edilirdi. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 23 sentyabr 1920-ci il dekreti ilə ümumi əmək mükəlləfiyyəti elan edilirdi. Onun həyata keçirilməsi isə qəza və şəhər ümumi əmək mükəlləfiyyəti komitələrinə həvalə edilirdi. Baş Əmək Komitəsi birbaşa İnqilab Komitəsinə tabe edilirdi. 1920-ci il oktyabrın 5-də Baş Əmək Komitəsi kollegiyasının tərkibi təsdiq edildi.

1920-ci ilin dekabrında işçi qüvvəsinin bölüşdürülməsi və uçota alınmasının Mərkəzi İdarəsi təsis edildi. Bununla əlaqədar Bakı şəhəri əmək birjasının Balaxanı agentliyi istisna olunmaqla, bütün Bakı ərazisi üzrə əmək birjalarının fəaliyyəti dayandırıldı. Dövlət idarələrində və ya müəssisələrində işləyən vətəndaşlara və başqa şəxslərə Mərkəzi Əmək Komitəsi tərəfindən təklif edilmiş müxtəlif peşələr üzrə işlərdən imtina etmək qadağan edilirdi. Əməkdən yayınanlara qarşı çox ciddi cəzalar verilməsi nəzərdə tutulurdu. Müəssisələrdə çalışan fəhlələr üçün iş günü müddəti 8 saat müəyyən edilmişdi. 16 yaşından 18 yaşına qədər olan yeniyetmələr, həmçinin əqli əməklə və idarə kargüzarlığı ilə məşğul olanlar üçün 6 saatlıq, 16 yaşdan az olanlar üçün isə 4 saatlıq iş rejimi müəyyən edilmişdi.

Sovet hakimiyyəti əmək haqlarının ödənilməsi ilə bağlı bir sıra qanunvericilik aktları qəbul etmişdi. Xalq Əmək Komissarlığının 5 may 1920-ci il dekretinə görə Qızıl Ordu sıralarına səfərbər edilmiş fəhlə və qulluqçuların iş yerlərində əmək haqları olduğu kimi saxlanılırdı. Xalq Əmək Komissarlığının və Azərbaycan SSR Həmkarlar Təşkilatının 1920-ci il iyunun 16-da dərc etdirdikləri birgə qərara görə sovet və xüsusi müəssisələrdə 50 nəfərdən az olmayan fəhlə və qulluqçulara malik müəssisələrdə tarif-qiymət komissiyaları yaradıldı.

1920-ci il mayın 5-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi torpaq haqqında dekret qəbul etdi. Dekretə görə bəy, xan və vəqf torpaqları müsadirə edilib heç bir ödənc alınmadan zəhmətkeş kəndlilərin istifadəsinə verilirdi. Respublika ərazisində bütün torpaqlar dövlət mülkiyyətinə daxil edilərək, ümumxalq mülkiyyəti elan edilirdi. Torpaqdan istifadə etmək hər vətəndaşın hüququ idi. Arzu edənlər şəxsən və ya ailəsi ilə birlikdə torpağı əkib-becərə bilərdi. Dekreti həyata keçirmək üçün qəza və kənd ictimai torpaq komitələri yaradıldı.

1922-ci il dekabrın 9-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə «Azərbaycan SSR-də torpaqlardan əməkçilərin istifadə etməsi haqqında Əsasnamə» təsdiq edilir. Əsasnamə qismən dəyişikliklərlə Azərbaycan MİK-in 15 iyul 1923-cü il Plenumu tərəfindən təsdiq edilən və oktyabrın 1-dən qüvvəyə minən Torpaq Məcəlləsinə daxil edilir. 1923-cü il Torpaq Məcəlləsində göstərilirdi ki, Azərbaycan SSR ərazisində bütün torpaqlar fəhlə-kəndli dövlətinin mülkiyyətidir. Torpaq Məcəlləsinin bütün əsas qaydaları torpağın milliləşdirilməsi ilə bağlı idi. Torpağın milliləşdirilməsi ilə bağlı normaları pozan bütün formadan olan müqavilələr 27-ci maddə üzrə etibarsız sayılırdı.

1922-ci il martın 10-da Azərbaycan SSR XKS-i «Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperasiyasının Əsasnaməsi haqqında» dekret verdi. Sovet hökuməti kənd təsərrüfatı kooperasiyasının daha da inkişaf etdirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. 1924-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycan kənd təsərrüfatı kooperasiyası ittifaqı – Göybirliyi yaradıldı. İttifaq kənd təsərrüfatı kooperasiyası əsasında birləşərək, kəndlilərin ehtiyacını ödəməyə, kənd təsərrüfatını avadanlıqla təchiz etməyə, texniki bitkilər və heyvandarlıq məhsulları istehsalını genişləndirməyə kömək edirdi. 1926-cı ilin martında daha bir birlik – pambıqçılıq təsərrüfatına bilavasitə rəhbərlik edən xüsusi təşkilat – Pambıq birliyi yaradıldı. Bununla belə, 1928-ci ildə kənd təsərrüfatı kooperasiyasının əsas forması kənd təsərrüfatı arteli deyil, torpağı birlikdə becərmə şirkətləri, maşın şirkətləri və digərləri olmuşdu. 1928-ci ilin martında Azərbaycan Mərkəzi Kolxoz İdarəsi yaradıldı. Kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi dörd sahə – pambıqçılıq, taxılçılıq, heyvandarlıq və bağçılıq üzrə həyata keçirilirdi. «Kollektivləşmənin sürətləndirilməsi və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında» ÜİK(b)P MK-nın 1920-ci il 5 yanvar qərarı isə ölkənin ayrı-ayrı rayonları üçün kollektivləşmə müddəti müəyyən edirdi. Kolxoz quruculuğuna keçidlə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR MİK-in və XKS-in 17 fevral 1930-cu il qərarı ilə Göybirliyi kənd təsərrüfatı kooperasiyası ləğv edildi.

Həyətəyanı torpaqlar ictimailəşdirilmir, fərdi istifadədə qalır və onun becərilməsi üçün şəxsi mülkiyyət saxlanılırdı. Artelə, qolçomaqlardan və seçki hüququndan məhrum edilmiş şəxslərdən başqa, bütün zəhmətkeşlər daxil ola bilərdilər. Yoxsullar və muzdlular kolxoza daxil olarkən, onlar üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Qolçomaqların müsadirə edilmiş əmlakı muzdur və yoxsulların üzvlük haqqı kimi kolxoza keçirdi. Nizamnaməyə görə artelin ali idarəetmə orqanı kolxozçuların məsələlərinin həlli onun müstəsna səlahiyyətinə aid idi. Kənd təsərrüfatı artelinin fəaliyyətinə dövlət rəhbərliyi rayon kolxozlar ittifaqı vasitəsilə həyata keçirilirdi. Nizamnaməyə görə kolxozların rayon kolxozlar ittifaqına daxil olmaları məcburi idi. Kənd təsərrüfatı artelinin nümunəvi nizamnaməsi kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsində kolxoz quruculuğunda böyük təcrübə idi.

Kolxozçuların becərdikləri torpaqlar dövlət mülkiyyəti olub, həmişəlik istifadə üçün onlara təhkim olunurdu. Artel üzvlərinin bütün pay torpaqları artelin kollektiv istifadəsində olan vahid torpaq sahəsinə çevrilir. Artelin torpağı müddətsiz, yəni əbədi olaraq onların ixtiyarına verilir. Torpaqdan müddətsiz istifadə üçün hər bir artelə dövlət aktı təqdim olunurdu. Kolxozçu öz iş vaxtının, əməyinin böyük hissəsini artelə sərf edir, əvəzində artelin gəlirindən öz əmək günlərinin miqdarına uyğun olaraq pay alırdı ki, bu da onun ailəsinin əsas yaşayış mənbəyi idi.

Nizamnamə kolxozçulara kiçik şəxsi yardımçı təsərrüfatını yaratmağa da imkan verirdi. Kolxozlarda briqadaların təşkili də nəzərdə tutulurdu. 1935-ci ildə kənd təsərrüfatı artelinin nümunəvi Nizamnaməsinə görə kolxozçuların ümumi yığınağı artelin həyatında həlledici rol oynayırdı. Belə ki, o, artelin idarə heyətini və sədrini seçir, istehsal planlarını, illik smetanı, gəlir bölgüsünü, artelə yeni üzvlərin qəbulunu və s. təsdiq edirdi.

Sovet cinayət hüququ sosialist ictimai mülkiyyətinə, sosialist istehsal münasibətlərinə əsaslanaraq, onların müdafiəsinə və möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Azərbaycan SSR cinayət hüququnun əsası 1920-ci il 12 may tarixli «Xalq məhkəməsi haqqında» verilmiş dekretlə qoyulmuşdur. Dekret bütün inqilaba qədərki mövcud olan qanunvericiliyi, ADR-in verdiyi cinayət hüquq normalarını etibarsız hesab edirdi. Sovet cinayət hüququnda cinayət dedikdə, cinayət hüququ ilə mühafizə olunan ictimai münasibətlərin pozulması, cəza isə həmin münasibətləri xətəllərdən qorumaq üçün dövlətin istifadə etdiyi məcburi təsir tədbiri başa düşülür.

1920-ci il Azərbaycan SSR Ali Hərbi Tribunalı barəsində Əsasnaməsində onun səlahiyyətində olan əksinqilabi cinayətlərin siyahısı göstərilirdi. Əksinqilabi cinayətlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilirdi:

1. sovet sosialist quruluşunu devirmək məqsədilə sui-qəsd və üsyan;
2. sovet respublikasına xəyanət;
3. cəsusluq;

4. fəhlə-kəndli hökumətinə və ya onun tərəfindən təyin olunmuş yerli hökumətə qarşı üsyan;
5. sovet hakimiyyətinin həyata keçirmək istədiyi qərar və sərəncamlara müqavimət göstərmək;
6. təbliğat və təxribat törətmək;
7. məxfi sənədləri və məlumatları yaymaq;
8. sovet ordusu barədə yalan məlumatlar vermək;
9. plan və digər məxfi sənədləri oğurlayıb məhv etmək;
10. dəmir yolları, körpülər, teleqraf, telefon və digər xəzinə anbarlarını qəsdən məhv etmək və ya zədələmək.

Ən ağır cinayət əməllərindən biri banditizm hesab edilirdi. Sovet cinayət hüququ üzrə sovet hakimiyyətini dağıtmaq məqsədilə himayə edilən banditizm çox ağır cəzalandırılırdı. Azərbaycan SSR-in 1923-cü il ilk Cinayət Məcəlləsinin qəbuluna qədər bir sıra cinayət hüquq münasibətlərini tənzimləyən normativ dekretlər verilmişdi. Dekret vaxtından əvvəl şərti olaraq cəzadan azad etmə qaydasını da müəyyən edirdi. Vaxtından əvvəl təqdimat-xahiş ərizəsi ilə müraciət ümumi müddətin yarıya qədər çatdıqdan sonra tətbiq olunurdu.

1922-ci il dekabrın 23-də Azərbaycan SSR MİK-in 2-ci sessiyasında ilk Cinayət Məcəlləsinin təsdiq edilərək 1923-cü il fevralın 1-dən qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul edilir. Azərbaycan SSR-in ilk Cinayət Məcəlləsinin ümumi və xüsusi hissələrində cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri kifayət qədər tənzim edilirdi. Cinayət Məcəlləsinin ümumi hissəsi aşağıdakı bölmələrdən ibarət idi:

- Cinayət Məcəlləsinin tətbiqi dairəsi;
- cəza tətbiqinin ümumi əsasları;
- cəzanın müəyyən edilməsi;
- cəzanın növləri və sosial müdafiənin digər halları;
- cəzaçəkmənin qaydaları.

1927-ci ilin dekabrında Azərbaycan SSR-in Cinayət Məcəlləsinin yeni redaksiyası qəbul edilir. Yeni Cinayət Məcəlləsi RSFSR-in 1926-cı il Cinayət Məcəlləsi əsasında hazırlanmışdı. Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinə aid Əsas başlanğıclarda respublikaya verilmiş hüquqlardan kifayət qədər istifadə edilirdi. Əsas başlanğıclar minimal azadlıqdan məhrumetmə cəzası və məcburi işlərə cəlb edilmənin həddini göstərməyərək, onun müəyyən olunmasını müttəfiq respublikaların öhdəsinə buraxırdı.

Əsas başlanğıclarda cəza tətbiq olunduğu halda əlavə cəza barəsində heç nə göstərilir və bu barədə müttəfiq respublikalara əlavə hüquqlar verilmirdi.

Cinayət prosesinə aid olan ilk qanunvericiliyə 1920-ci il mayın 12-də verilmiş «Xalq məhkəməsi haqqında» Dekret və mayın 20-də imzalanmış «Azərbaycan SSR Ali hərbi tribunalının Əsasnaməsi haqqında» aktları daxil etmək olar. «Xalq məhkəməsi haqqında» olan dekretə çar və müsavət hökumətlərinin qəbul etdikləri qanunlardan məhkəmə prosesində istifadə etmək qadağan edilirdi. Dekretin 21-ci maddəsində məhkəmələrdə Azərbaycan dilindən istifadə olunmasına icazə verilirdi. 24-cü maddədə isə sübut növü kimi andiçmədən istifadə etmə qadağan edilirdi.

1923-cü il iyulun 16-da Azərbaycan SSR MİK-in 3-cü sessiyasında Azərbaycan SSR-in ilk Cinayət-Prosessual Məcəlləsi qəbul edildi və 1923-cü il sentyabrın 25-dən qüvvəyə mindi. İlk Cinayət-Prosessual Məcəllə bəzi əlavə və dəyişikliklərlə 1961-ci il martın 1-ə qədər qüvvədə olmuşdur. Azərbaycan SSR-in Cinayət-Prosessual Məcəlləsində RSFSR-in təcrübəsindən çox geniş istifadə olunmuşdu. Məcəllənin qanunçuluq prinsipinə görə məhkəmənin, prokurorun, müstəntiqin və istintaq apararı digər şəxslərin hərəkətləri yalnız ədalətə və qanunun tələblərinə uyğun olmalı idi.

XX əsrin sonunda SSRİ süqut etdi. Ona daxil olan müttəfiq respublikalar, o cümlədən Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdi.

Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdən etibarən ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və hüquqi həyatda baş verən sürətli dəyişikliklər, eyni zamanda 1991-ci il Konstitusiya Aktının yekun müddələrinin tələbləri, əvvəlki Konstitusiyaya edilən dəyişikliklərin həddən ziyadə çoxluğu yeni Konstitusiyanın tez bir zamanda qəbul olunmasının zəruriliyini diktə edirdi. Yeni Konstitusiyanın hazırlanması məqsədilə 1991-ci və 1993-cü illərdə komissiyalar təşkil edilsə də, onların əməli fəaliyyəti nəzərə çarpmamışdı. 1995-ci il mayın 2-də Milli Məclisin qərarına əsasən Prezidentin rəhbərliyi ilə 33 nəfərdən ibarət komissiya yaradılmışdı. Komissiyanın və onun işçi qrupunun tərkibinə hakimiyyətin hər üç qolunun, eləcə də respublika hüquq elminin nümayəndələri daxil edilmişdi.

Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi və iştirakı ilə komissiya tərəfindən Konstitusiya layihəsi işlənib hazırlanmış və 1995-ci il oktyabrın 15-də ümumxalq müzakirəsinə təqdim olunmuşdu. Noyabrın 4-dək layihə barədə komissiyaya 2450 təklif daxil olmuşdu və bu təkliflərin bir qismi layihənin axıncı variantında nəzərə alınmışdı. Müzakirəyə təqdim edilən layihə 199 maddədən, noyabrın 12-də referendumla çıxarılan Konstitusiya layihəsi isə 158 maddədən ibarət idi. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olunmuş Konstitusiyası müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası idi.

Konstitusiya ilə Azərbaycanın dövlət quruculuğunun hüquqi əsasları müəyyən edildi. Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi bir dövlət kimi ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının prioritetini və hakimiyyətlər bölgüsünü özünün gələcək inkişaf yolu kimi seçmişdir. Dövlətin əsaslarını müəyyən edərkən Konstitusiya ilk növbədə hər bir demokratik dövlətin ayrılmaz atributları olan təsisatlara xüsusi yer ayırır. Bunların içərisində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlətin ali məqsədi olması, mülkiyyətin toxunulmazlığına təminat verilməsi, təbii ehtiyatların yalnız dövlətə mənsub olması, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının sosial müdafiəsinin dövlətin xüsusi diqqət mərkəzində olması, ailəyə və uşaqlara dövlət tərəfindən qayğı göstərilməsi və s. məsələlər mühüm yer tutur.

SUAL 2. AZƏRBAYCANIN HÜQUQ SİSTEMİNİN MƏNBƏLƏRİ VƏ STRUKTURU.

Azərbaycanın hüquq sisteminin əsas mənbələri:

1. Normativ hüquqi aktlar:

- a) *Konstitusiya;*
- b) *Referendumla qəbul edilmiş aktlar;*
- c) *qanunlar;*
- d) *fərmanlar;*
- e) *AR Nazirlər Kabinetinin qərarları və s.*

2. Beynəlxalq müqavilələr.

Əlavə mənbələr:

1. Hüquqi adətlər - *təcrübədə təşəkkül tapmış və məcburi norma kimi tanınmış davranış qaydasıdır.*
2. Hüququn ümumi prinsipləri - *hüququn təbiətini əks etdirən və bütün mövcud hüquqi sistemlər üçün ümumi olan prinsip və normalar başa düşülür.*

Azərbaycanın hüquq sisteminin başlıca mənbəyi - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - Azərbaycan dövlətinin əsas qanunudur. Konstitusiya cari qanunvericiliyin hüquqi bazasını təşkil edir.

Konstitusiya dövlət institutlarının konstitusiya hüquq subyektliliyini, vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Konstitusiyada hüququn digər mənbələrinin hüquqi qüvvəsi, qəbul olunması və qüvvəyə minməsi qaydaları müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən müstəqil dövlətimizin ilk milli Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş və 1995-ci il 27 noyabrda qüvvəyə minmişdir. Lakin cəmiyyətimizdə gedən

proseslər, xüsusən ölkəmizin Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərdən yaranan vəzifələr Konstitusiyamızın təkmilləşdirilməsi zərurətini doğurmuş, bununla bağlı 2002-ci ilin avqust ayının 24-də və 2009 –cu il martın 18-də keçirilən referendumda əsas Qanunumuza bəzi dəyişikliklər edilmişdir. (8,səh.9).

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələri sistemində dövlət hüquq normaları əks olunan Azərbaycan Respublikasının qanunları da mühüm yer tutur. Konstitusiya qanunları bu qanunların sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikasının Mili Məclisində 95 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Qanunlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilir. Bütün normativ hüquqi aktlara, o cümlədən qanunlara da aid olan tələblər Azərbaycan Respublikasının 149-cu maddəsində öz əksini tapır. Bu maddəyə əsasən qanunlar hüquqa və haqq-ədalət əsaslanması və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyana zidd olmamalıdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsində həmçinin göstərilir ki, yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası vətəndaşlar, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir.

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələrinə aiddir: Seçki Məcəlləsi, vətəndaşlıq haqqında qanun, Konstitusiya Məhkəməsi haqqında qanun və s.

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələri sistemində hüquq normalarından ibarət olan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları da yer tutur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları qanunlardan sonra əsas hüquq mənbəyidir. Fərmanlar normativ və qeyri-normativ ola bilər. Normativ fərmanlar digər normativ aktlar kimi, hüquq norması ifadə etməklə uzun müddət qüvvədə olması və dəfələrlə tətbiq edilmiş aktı olub fərdi xarakter daşıyır.

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələrindən biri də Milli Məclisin qərarları və həmçinin Nazirlər Kabinetinin normativ aktlarıdır.

Nazirlər Kabinetinin aktları qərarlardan və sərəncamlardan ibarətdir. Qərar və sərəncamlar öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onların məzmununu dövlət idarəetməsinin daha mühüm məsələləri təşkil edir.

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələri sırasına Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası, qanunları və digər normativ aktları da daxildir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusunu, quruluşunu, hakimiyyət orqanlarının təşkilini və strukturunu təsbit edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin qəbul etdiyi Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına; Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi qərarlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, dövlət başçısının fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır.

Azərbaycanın hüquq sisteminin mənbələrinə konstitusiya hüquq normaları əks olunan bələdiyyə aktlarını da (məsələn, onların nizamnamələrini) aid etmək olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 150-ci maddəsinə əsasən, «Bələdiyyələrin qəbul etdikləri aktlar hüquqa və haqq-ədalətə, bərabər mənafeələrə, bərabər münasibətə» əsaslanmalı, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır. Həmçinin Konstitusiyanın 150-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, bələdiyyənin qəbul etdiyi aktın icrası onun ərazisində yaşayan vətəndaşlar və onun ərazisində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Qısa zaman kəsiyində müstəqil Azərbaycan dövləti demokratik rejimin bərqərar edilməsinin öz formasını uğurla keçib.

Birincisi, milli konsensusa nail olundu. İkincisi, hazırlıq fazası keçildi; üçüncüsü demokratik rejim bərqərar edildi. Lakin gələcək perspektivlərə can atan, demokratik dövlət quruculuğu yolunda inamla addımlayan Azərbaycanın məqsədi konsolidasiyalı demokratiyadır. Azərbaycan Respublikası konstitusiyaya qanunvericiliyinin retrospektiv analizi göstərir ki, ölkəmizdə aparılan konstitusion islahatlar (24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il) konsolidasiyalı demokratik cəmiyyətin qurulması sahəsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda konsolidasiya olunmuş demokratik cəmiyyətin yaranması üçün zəruri olan mühüm formalar və bu sahədə konstitusiyaya hüquq elminin üzərinə düşən bəzi vəzifələr ətrafında dayanmaq olar.

İlk növbədə ölkədə konsolidasiyalı demokratiyanın qurulması üçün əsas şərtlərdən biri demokratik siyasi kursun varisliyinin təmin olunmasıdır. Bəzi xarici ölkələrin təcrübəsində bu mühüm amilin nəzərə alınmaması demokratik rejimin reqresinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında 18 mart 2009-cu ildə keçirilən referendumla bir şəxsin iki dəfədən artıq prezident seçilməsinə qoyulan məhdudiyyətin ləğv olunması demokratik siyasi kursun varisliyinin təminatı sahəsində son dərəcə əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başlanan siyasi kursun varisliyinin təmin olunması Azərbaycanda konsolidasiyalı demokratiya quruculuğunun əsas amilidir. Bu kontekstdə, ulu öndərin «vətəndaşlıq həmrəyliyi fəlsəfəsi»; Azərbaycançılıq konsepsiyası, milli-mənəvi, dini dəyərlərimiz respublikamızda demokratik, hüquqi dövlətin yaradılması, dövlətimizin dünyanın mütərəqqi iqtisadi, elm-təhsil, mədəni strukturlarına inteqrasiya barədə ideyaları ölkəmizin alimləri tərəfindən öyrənilib gənc nəsə təbliğ olunmalıdır.

Heydər Əliyevin müxtəlif sahələrə dair söylədiyi fikirlər həmin sahələrin əsasını təşkil edən əslində dərin vahid inkişafı konsepsiyasının ayrı-ayrı təzahürləridir. Bu konsepsiya müasir azərbaycanlının sosial idealı, milli fəlsəfi dünyagörüşüdür, onun ictimai-siyasi və mədəni – mənəvi həyatının bütün sahələrini əks etdirən mükəmməl elmi - nəzəri bir sistemdir və nəhayət, mükəmməl bir demokratik dövlət quruculuğu fəlsəfəsidir. Konstitusiyaya hüquq elminin vəzifəsi onun demokratik dövlət quruculuğu sahəsində söylədiyi fikirləri və əməli fəaliyyətini təfəkkür səviyyəsində təhlil etməklə, bu konseptual sistemin təməlini üzə çıxarmaqdır. Konsolidasiyalı demokratiyanın yaranması üçün əsas şərtlərdən biri də innovation cəmiyyətin qurulması, kreativ intellektual təbəqənin formalaşmasıdır. Daha dəqiq desək, demokratik cəmiyyətin uğuru və tərəqqisi hər şeydən əvvəl, innovation inkişaf paradigmasının nə dərəcədə müəyyənləşdirilməsindən, uğurlu tətbiqi və həyata keçirilməsindən birmənalı şəkildə asılı olmuşdur. Kreativ intellektual təbəqə hər bir ölkənin gələcəyini yaradan insanlar hesab edilir. Onların bütün fəaliyyəti elm, təhsil, mədəniyyət, biznes, siyasət və s. sahələrdə yeniliklər yaratmaq, nəyinsə xatirənə deyil, dövlətin gələcəyi rəqabətə davamlılığı naminə inkişafa təkan verməkdir. Bu cür təbəqədə formalaşan siyasi elita konsolidasiyalı demokratiyanın mühüm elementidir. Təcrübə göstərir ki, meritokratiya, yəni rəhbər vəzifələrə savadlı, bacarıqlı, yaradıcı, yeniliklərə və islahatlara meyli insanların təyin edilməsi demokratik dövlətin əsasını təşkil edir. Kreativ intellektual təbəqənin formalaşmasında elm-təhsil müəssisələrinin rolu danılmazdır.

Hüquq sahələri, anlayışı və sistemi.

Qanunvericilik sahəsi ilə hüquq sahəsinin fərqi ondan ibarətdir ki, hüquq sahəsi müəyyən normaların məcmusundan ibarətdir, qanunvericilik sahəsinə isə normativ hüquqi aktların məcmusu daxildir. Hüquq sahəsi yekcins oxşar normaları özündə birləşdirir, qanunvericilik sahəsinin konkret normativ-hüquqi aktında isə eyni zamanda bir neçə hüquq sahəsinə xas olan normalar ola bilər. Hüquq sahələri predmetə və metoda görə qruplaşdırıldığı halda, qanunvericilik sahəsi yalnız predmetə görə qruplaşdırılır. Buna görə də qanunvericilik sahəsinin sayı hüquq sahələrinin sayından çoxdur. Məsələn, seçki hüququ sahəsi yoxdur, seçki qanunvericiliyi vardır.

Hüquq sistemi böyük tərkib hissələrinə – hüquq sahələrinə bölünür. bu bölgünün əsasında ölkədə mövcud olan ictimai münasibətlərin müxtəlifliyi dayanır ki, bu da hüquqi nizamlanmanın predmetini təşkil edir.

İctimai münasibətlərin müəyyən növü (hakimiyyət, idarəçilik, əmlak, əmək və s.) nizamlanma predmetindən (ictimai münasibətlərin xarakterindən) asılı olaraq hüquq sahələrində qruplaşan müvafiq hüquq normaları ilə tənzimlənir.

Hüquq sahəsi – cəmiyyət həyatının müəyyən sahələrində mövcud olan və xaraktercə bir-birinə yaxın, həmcins olan ictimai münasibətləri nizamlayan, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan normaların məcmusudur.

Beləliklə, hüquq sahələrini hər şeydən əvvəl öz nizamasalma predmetinə görə fərqləndirirlər.

Hər sahənin hüquqi nizamasalma predmetinin, yəni ictimai münasibətlərin müəyyən növünün özünəməxsusluğu var ki, bu da öz növbəsində bu münasibətlərin hüquqi xüsusiyyətlərini təyin edir.

Ona görə də hüququn sahələr üzrə bölüşdürülməsi üçün hüquqi nizamasalma metodu hüququn predmeti ilə yanaşı digər əsası təşkil edir

Mülki hüquq

1995-ci il Konstitusiyasının müddəaları əsasında, eyni zamanda yaranmaqda olan yeni münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə 1999-cu il dekabrın 28-də Azərbaycanın yeni Mülki Məcəlləsi qəbul edildi. Məcəllə 10 bölməni, 74 fəslə, 1325 maddəni əhatə edən ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir. Bölmələrdə giriş müddəaları, fiziki və hüquqi şəxslər, əşya hüququ, əqdlər, müddətlər, öhdəlik, hüququn ümumi hissəsi, müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər, qanundan əmələ gələn öhdəliklər, mülki hüquq pozuntularından (deliklərdən) əmələ gələn öhdəliklər və vərəsəlik hüququ ilə əlaqədar müddəalar əks etdirilmişdi.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin əsas məqsədi digər şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövriyyənin azadlığının onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin edilməsindən, vəzifələri isə mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləmək, onların hüquqlarını və qanuni mənafələrini müdafiə etmək, fiziki şəxslərin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu, şəxsi həyatının və şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnu qorumaq, mülki dövriyyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək, sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Ailə hüququ

Konstitusiyanın bir sıra müddəaları ailə və nikah münasibətlərinin mahiyyətinin açılmasına yönəlmişdir. 13-cü maddə cəmiyyətin əsas özəyi olan ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olmasını təsbit edir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək vəzifəsi valideynlərin üzərinə qoyulsa da, bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarəti dövlət həyata keçirir. Nikah hüququna həsr edilmiş 34-cü maddə nikahın könüllü razılığa əsaslanmasını tərəflərin bərabərliyini, ana, ata və uşaqların hüquqlarının qanunla mühafizə edilməsini, çoxuşaqlı ailələrə yardımın göstərilməsini və s. nəzərdə tutur.

Konstitusiyanın göstərilən müddəaları öz inikasını daha geniş formada 1999-cu il dekabrın 28-də qəbul edilmiş Ailə Məcəlləsində tapdı. 8 bölmə, 28 fəsil və 195 maddədən ibarət olan məcəllə nikaha daxil olmanın, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız hesab olunmasının şərtləri və qaydasını müəyyən edir. Qanunla, eyni zamanda, ailə üzvləri, yəni ər-arvad, valideynlər və uşaqlar (övladlığa götürülənlər və övladlığa götürənlər), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri tənzimlənir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydaları müəyyən olunurdu. Ailə üzvləri arasında ailə qanunvericiliyi ilə tənzimlənməyən əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərin mülki qanunvericiliyin ailə münasibətlərinin mahiyyətinə zidd olmayan normaları tətbiq edilirdi.

Əmək hüququ

Konstitusiyanın bir neçə maddəsi (16, 35-38-ci maddələrdə) əmək və sosial təminat hüququ sahəsində mövcud prinsipləri müəyyən edirdi. Fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçməkdə hər bir kəsə sərbəstlik verilir və Konstitusiyanın özündə qeyd edilmiş (35-ci

maddə, 5-ci hissə) müəyyən hallar istisna edilməklə, əməyə məcburi cəlb edilmə qadağan olunurdu.

1999-cu il fevralın 1-də əmək münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində əsas qanun – Əmək Məcəlləsi qəbul edildi. 13 bölmə, 48 fəsil, 317 maddə və 2 əlavədən ibarət olan məcəllə əvvəllər bu istiqamətdə qəbul edilmiş 40-dan artıq qanunun sistemləşdirilməsinin nəticəsi idi. Buna görə də məcəllənin qəbulu ilə həmin qanunların əksəriyyəti öz hüquqi qüvvəsini itirmiş oldu. Əvvəlki məcəllə yalnız işə qəbul edilmiş işçilərin əmək münasibətlərini nizama salırdı, hazırkı məcəllə təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlarda əmək münasibətlərini tənzimləyirdi.

Əmək məcəlləsinin nizamlama predmetinə kollektiv müqavilə və sazişlər, əmək müqaviləsi, iş vaxtı, istirahət vaxtı və işçilərin məzuniyyət hüquqları, əmək normaları, əməyin ödənilməsi normaları, qaydaları və təminatları, əmək və icra intizamı, işəgötürənin və işçinin qarşılıqlı maddi məsuliyyəti halları, əməyin mühafizəsi, qaydaların, yaşı 18-dən az olan DİO-nun fəaliyyətində insan hüquqlarının təminatı işlərin və aqrar sahədə əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, kollektiv və fərdi əmək mübahisələri, işçilərin sığortası, əmək qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət məsələləri daxildir.

İnzibati hüquq

Yeni İnzibati Xətalər Məcəlləsi 2000-ci il iyulun 11-də qəbul edildi. Məcəllə 6 bölməni, 35 fəsil və 458 maddəni birləşdirən ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir. İnzibati hüquqpozumalar siyahısının genişlənməsi, həm də əvvəllər cinayət hesab edilən bir sıra hüquq pozuntularına, habelə bəzi intizam xətalərinə və mülki-hüquqi pozuntulara görə inzibati məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə baş vermişdir. İnzibati xətalara görə məsuliyyətin əsas forması minimum əmək haqqının misilləri miqdarında müəyyən edilən cərimə sayılırdı. Cərimə ilə yanaşı, xəbərdarlıq, inzibati xətanın törədilməsində adət və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektinə olmuş predmetin ödənişlə alınması, habelə həmin predmetin müsadirəsi, inzibati xəta törətmiş fiziki şəxsin ona vermiş xüsusi hüququnun məhdudlaşdırılması, əcnəbiləri və ya vətəndaşlığı olmayan şəxsləri Azərbaycanın hüquqlarından kənara inzibati qaydada çıxartma və inzibati həbs qismində inzibati tənbeh tədbirləri müəyyən edilmişdi.

İXM-in xüsusiyyətlərindən biri də, onun həm maddi, həm də prosessual normaları özündə ehtiva etməsidir. Məcəllə bir sıra hallarda 3 saatdan artıq olmayan, müstəsna hallarda 24 saatdan artıq olmayan müddətə inzibati qaydada tutma kimi preventiv tədbiri nəzərdə tutur. 3 günədək müddətə tutmaya yalnız sərhad pozuntularına münasibətdə inzibati xəta törədənin şəxsiyyətini təsdiq edən sənədlər olmadıqda, hakimin qərarı ilə yol verilirdi.

Cinayət hüququ

Azərbaycan Respublikasının **30 dekabr 1999-cu il** tarixli qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının **Cinayət Məcəlləsi** təsdiq edilmişdir. Ümumi və Xüsusi hissələr üzrə 12 bölmə, 35 fəsil və 353 maddədən ibarət olan yeni Məcəllə **2000-ci il sentyabrın 1-dən** qüvvəyə mindi. Azərbaycan SSR-in 1961-ci il Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq yeni məcəllədə ağır cinayətlərə görə ölüm cəzasını nəzərdə tutan maddələr daxil edilməmişdir. Lakin köhnə Cinayət Məcəlləsinə məlum olmayan ömürlük həbs cəzası yeni Məcəllədə nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Cinayət Məcəlləsi Xüsusi hissəsində dövlət əleyhinə, ictimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə, dövlətin konstitusiyaya quruluşunun əsasları əleyhinə cinayətlər ən ağır cinayətlər qrupuna aid edilir. Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq, yeni Məcəllədə xüsusi mülkiyyət qanunla ciddi qorunurdu.

Mülki prosesual hüquq

Azərbaycan Respublikasının **28 dekabr 1999-cu il** tarixli Qanunu ilə **Mülki prosesual Məcəllə** təsdiq edilmişdir. 50 fəsildən və 447 maddədən ibarət olan Məcəllə **1 sentyabr 2000-ci il** tarixdən qüvvəyə mindi. Mülki işlər və iqtisadi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının vəzifələri hər bir fiziki və hüquqi şəxsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, qanunlardan və digər normativ-hüquqi aktlardan irəli gələn hüquq və mənafelərinin məhkəmədə təsdiqi idi.

Aşağı məhkəmə instansiyasının qətnamə və qərarlarından ondan yuxarı instansiya apellyasiya şikayəti və həmin instansiyalardan yuxarı instansiyalara kasasiya şikayəti verilə bilər.

Mülki Prosesual Məcəllədə məhkəməyə aid olan mübahisə qanunla, beynəlxalq müqavilələrlə və ya tərəflərin sazişi ilə nəzərdə tutulan hallarda, işdə iştirak edən şəxslərin yazılı razılığı ilə münisflər məhkəməsinin həllinə verilə bilər.

Cinayət Prosesual hüququ

2000-ci il 14 iyulda Azərbaycan Respublikası **Cinayət Prosesual Məcəllə** Azərbaycan Respublikası qanunu ilə təsdiq edilmişdi. 9 bölmə, 58 fəsil və 521 maddədən ibarət olan Cinayət Prosesual Məcəllə **1 sentyabr 2000-ci ildən** qüvvəyə mindi. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir: şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qesdlərdən qorumaq; həqiqi və ya ehtimal edilən cinayət törətməsi ilə əlaqədar şəxsiyyəti vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorumaq; cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq; cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək; cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın hüquq sisteminin başlıca mənbəyi - Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası - Azərbaycan dövlətinin əsas qanunudur. Konstitusiya cari qanunvericiliyin hüquqi bazasını təşkil edir.

Konstitusiya dövlət institutlarının konstitusiya hüquq subyektliliyini, vətəndaş cəmiyyətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Konstitusiyada hüququn digər mənbələrinin hüquqi qüvvəsi, qəbul olunması və qüvvəyə minməsi qaydaları müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır. Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən müstəqil dövlətimizin ilk milli Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş və 1995-ci il 27 noyabrda qüvvəyə minmişdir. Lakin cəmiyyətimizdə gedən proseslər, xüsusən ölkəmizin Avropa Şurası qarşısında gördüyü öhdəliklərdən yaranan vəzifələr Konstitusiyamızın təkmilləşdirilməsi zərurətini doğurmuş, bununla bağlı 2002-ci ilin avqust ayının 24-də və 2009 –cu il martın 18-də keçirilən referendumda əsas Qanunumuza bəzi dəyişikliklər edilmişdir .(8,səh.9).